IV. ULUSLARARASI
DÜNYA DİLİ
TÜRKÇE
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ
22-24 ARALIK 2011
MUĞLA

II. CİLT

EDİTÖR
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL

Muğla Üniversitesi

IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu
II. Cilt

Editör:
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL

ISBN : 978-605-4397-21-1 (tk.)
978-605-4397-23-5 (2.c.)

1. Baskı
30 Nisan 2012 / Ankara
500 Adet

Kapak Tasarımı
Okt. Özden IŞIKTAŞ

İletişim
Muğla Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
48170 - Kötekli Yerleşkesi / Muğla
Tel : 0 252. 211 14 30
0 252. 211 14 84
0 252. 211 15 55
E-posta : dunyadiliturkce2011@mu.edu.tr
Genel Ağ Sayfası: http://www.dunyadiliturkce2011.mu.edu.tr

Bildiri metinlerinin içeriğinden yazarları sorumludur.

Sayfa Tasarımı
Grafiker®
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

Baskı, Cilt
Grafiker®
Ofset Yayıncılık Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Caddesi
Ali Kabakçı İşhanı 85/3
İskitler-ANKARA
Tel : 0 312. 384 00 18
Faks : 0 312. 342 16 52

YARLIKLARIN KIRIM HANLIĞI'NIN YÖNETİM YAPISINA İLİŞKİN SÖZVARLIĞI

VOCABULARY OF YARLIQS ABOUT THE MANAGEMENT STRUCTURE OF CRIMEAN KHANATE

Banu SITKI ÖZKUL*

ÖZET

Kırım Hanlığı'nın yönetim yapısı, halefi olduğu Türk-Moğol geleneğinin izlerini taşır. Cengiz Han, 1206 kurultayında, Moğol aristokrasisinin sağ, sol ve merkezdeki yerlerini tayin etmiş; Moğol ordusunun eski kabile (küren) sistemini bırakarak rütbeler ve birlikleri, "onlu" Türk sistemine göre düzenlemiştir. Bu sistem, bazı değişikliklerle birlikte Altın Orda Devleti ve ardından kurulan Kırım Hanlığı'nın yönetim yapısında da belirleyici olmuştur. Bu yapı içinde idari ve askerî alanda görev yapanlara ilişkin pek çok bilgi, hanların emir ve isteklerini içeren ferman niteliğindeki *yarlık*larda, özellikle de *Tarhanlık* ve *Soyurgal Yarlıkları*nda bulunabilmektedir.

Hanın hizmetleri karşılığında bazı kimselere tanıdığı bir imtiyaz unvanı olarak Tarhanlık, yarlığın verildiği kişiye pek çok vergi ve iş yükümlülüğünden muafiyet sağlar. Soyurgaller ise hükümdarların kişilere ihsan ettiği, irsen intikal eden ve özel mülkiyet niteliği gösteren arazilerdir ve hanların verdiği yarlıklarla bu mülkiyet onaylanır. Belli bir üslûp ve şekle sahip bu yarlıkların muhatabı olan ve içerdiği hükümlere uyması gereken yönetici sınıf mensupları, yarlıkların giriş kısmında sıralanır. Diplomatik yazışmaların incelendiği kaynaklarda *inscriptio* (muhatabın adı ve elkabı) olarak adlandırılan bu bölüm, tıpkı Altın Orda yarlıklarında olduğu gibi, Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında görev yapan askerî, idari görevliler ile ruhanîler, iç işlerine, nakliyat ya da hareket işlerine bakan memurlar hakkında zengin bilgiler içerir. Bildirimizde, söz konusu teşkilatlanma ile ilgili söz varlığı ele alınacak ve kavram alanları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Kırım Hanlığı'nın Yönetim Yapısı, Yarlık, Tarhanlık Yarlığı, Soyurgal Yarlığı.

ABSTRACT

Management structure of the Crimean Khanate in Turkish-Mongol tradition that bears the imprint of his successor. Genghis Khan, has appointed right, left and center locations of the Mongol aristocracy in 1206 convention. He left the old tribal (sphere) system the Mongol army and organized the ranks and the troops by "decimal" Turkish system. This system be decisive in the management structure of the State of the Golden Horde and Crimean Khanate with some modifications. A lot of information about incumbents work in the military and administrative fields can be found in yarliqs qua writ that include the khans' orders and requests, especially in Tarqhanid and Soyurghal Yarliqs.

Tarqhanid given by khan as a title of concession in return for services of some people, provides exemption from taxes and job for many people who have it. Soyurghals are the lands has been bestowed by sovereigns, inherited through heredity and has been like private property and this property is approved by the yarliqs given by khans. members of the administrator class who is interlocutor must obey these yarliqs which have a certain style and form are mentioned in yarliqs' introduction parts. These introduction parts are named as inscriptio in the studies which examine the diplomatics and include a lot of informations about incumbents work in the military and administrative fields in management structure of Crimean Khanate as the State of the Golden Horde. In this study vocabulary about mentioned organization will be examined and try to be introduced conceptual fields of these vocabulary.

Key Words: Crimean Khanate, Management structure of Crimean Khanate, Yarliq, Tarqhanid Yarliqs, Soyurghal Yarliqs.

* Arş. Gör., Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

I. Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı, kendinden önce Deşt-i Kıpçak[1] (Kıpçak Bozkırı) bölgesine ve Kırım Yarımadası'na hâkim olan Altın Orda Devleti'nin mirasçısı olarak bu bölgelerde, yaklaşık 350 yıl hüküm sürmüştür.

Kırım Hanlığı'nın merkezi, Kırım Yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna Nehri boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırı olarak adlandırılan geniş stepler, hanlığın topraklarını oluşturmuştur.

Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han (d.1155 – ö.1227)'ın büyük oğlu Cuci (d.1170 – ö.1227)'nin soyundan gelen hanlar tarafından yönetilen Kırım Hanlığı'nın tarihi, halefi olduğu Altın Orda Devleti'nin yıkılma süreciyle başlar. XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Altın Orda Devleti'nde süren taht kavgalarının merkezi haline gelen Kırım'da, Moğol kabile beylerinin de desteğini alarak bağımsız bir hanlık kuran kişi, I. Hacı Giray Han olmuştur.

I. Hacı Giray Han tarafından 1441/1442 (Hicri 845) yılında kurulan Kırım Hanlığı, Mengli Giray Han ile Şırın kabile beyi Eminek Mirza arasında yaşanan taht kavgaları sonucunda Osmanlı Devleti'nin müdahalesi ile karşılaşmış ve 1475 yılında Osmanlı Devleti'ne tâbi olmuştur. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti tarafından atanan hanlarca yönetilen Kırım Hanlığı, 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı himayesinden çıkmış; Rus istilasına maruz kalmış ve 1792 yılından itibaren de resmî olarak Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir.

Kırım Hanlığı, devlet gelenekleri yönünden Altın Orda Devleti'nin bir devamı sayılır. Hanlığın yönetim yapısı, halefi olduğu Türk-Moğol geleneğinin izlerini taşır. Cengiz Han, 1206 kurultayında, Moğol aristokrasisinin sağ, sol ve merkezdeki yerlerini tayin etmiş; Moğol ordusunun eski kabile (küren) sistemini bırakarak rütbeler ve birlikleri, "onlu" Türk sistemine göre düzenlemiştir. Bu sistem, bazı değişikliklerle birlikte Altın Orda Devleti ve ardından kurulan Kırım Hanlığı'nın yönetim yapısında da belirleyici olmuştur. Bu yapı içinde idari ve askerî alanda görev yapanlara ilişkin pek çok bilgi, hem Altın Orda hem de Kırım hanları tarafından verilmiş olan yarlıklarda bulunabilmektedir.

II. Yarlık

Yarlıġ sözcüğünün "ferman, emir, buyruk" gibi anlamlarıyla Türkçenin tarihsel dönemlerindeki kullanımı oldukça yaygındır. Eski Türkçe döneminde "üst rütbeden biri tarafından alt rütbeden birine verilen emir" anlamında kullanılan *yarlıġ* sözcüğü, Moğolcada da *carliġ/carlik̟* şeklinde "hükümet buyruğu" anlamıyla bir teknik terim olarak geçmektedir (ED966b).

Türk-Moğol resmî yazışma geleneği içinde yarlık terimi, en karakteristik teknik sözcüklerdendir. İçerik bakımından "hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü' olan yarlık, diplomasi yazışmaları içinde özellikle Altın Orda sahasında sıkça kullanılan bir terim olmuştur (Özyetgin, 2002: 823).

Türkçeden Moğolcaya geçip, daha sonra bugünkü bilinen teknik terim anlamıyla Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen (ED966b) yarlık, Moğol diplomatikasında da hanların kendi tabiiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplara ad olarak kullanılmıştır (Özyetgin, 2002: 823). Yarlıklar ferman niteliğindedir ve emir mahiyeti taşır (Kurat, 1940: 4). Bu nedenle ancak üst rütbeden biri tarafından alt rütbedeki birine emir iletmek ya da herhangi bir imtiyaz vermek için yazılırlar.

Yarlıklar, yazılış amaçları ve içeriklerine göre *diplomatik yarlıklar, tarhanlık yarlıkları* ve *soyurgal yarlıkları* olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

---

[1] Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) terimi, coğrafi olarak dar ve geniş olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. Dar anlamıyla XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına yani Moğol istilasına kadar olan dönemdeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı (Doğuda İrtiş Irmağı, batıda Karpat Dağları, güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmaklarının sınır oluşturduğu hat üzerinden Sir-Derya boylarını, kuzeyde ise Slav Prenslikleri ve Orta İtil Bölgesindeki yukarı Bulgarya Hanlığı'nı içine alır) karşılayan Deşt-i Kıpçak terimi; geniş anlamıyla Cuci Devleti (Altın Orda) dönemindeki hâkimiyet alanını işaret etmektedir (Kafalı, 1976: 11-12).

Diplomatik ilişkilerle ilgili olarak yabancı hükümdarlara gönderilen yarlıklar ile emir iletmek amacıyla yazılmış, iç yazışma niteliğindeki yarlıklar *diplomatik yarlık* olarak değerlendirilir (Özyetgin, 1996: 75, Özyetgin, 2002: 823).

Hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddi imkân ve imtiyazlar veren yarlıklar *tarhanlık yarlıkları* adını alır (Özyetgin, 1996: 75; Özyetgin, 2002: 823). Altın Orda ve Kırım Hanlığı sahasına ait pekçok tarhanlık yarlığı bulunmaktadır (Özyetgin, 2002: 821-823). Bizzat han tarafından verilen tarhanlık yarlıkları, tarhanlık kurumunun resmî onay belgeleridir (Özyetgin, 2005: 131). Söz konusu yarlıklar sadece yerli halka değil, Cengiz Han döneminden itibaren hâkim olunan bölgelerdeki çeşitli dinlerin ruhban sınıflarına da verilmiştir. Moğol döneminde din adamları genellikle vergilerden muaf tutulmuştur.

Soyurgal genel olarak, Cengiz Han sonrası kurulan Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen devletlerinde verilen ve veraseten geçebilen "ihsan, bağış" tır (Ölmez, 2010: 167). Sözcüğün asıl anlamı "ihsan belgesi; hükümdarın bir kişiye verdiği ödül"dür. İdari anlamda ise "toprağa dayalı, vergiden muaf tımar/iktâ" demektir (TMEN I, 351). Hükümdarın hizmetindekilere ihsanı olarak ifade edilen soyurgal tabiri ile daha çok bir arazi kastedilmiştir. Devlet hizmetinde bulunan yüksek rütbeli askerlere, büyük başarılar karşılığı, ödül olarak emlâk ve arazi bağışı yapılmıştır. Soyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiştir. Soyurgaller ayrıca, din adamları ve ibadet yerleri için de verilmiştir. Verilen bu soyurgal arazilerin mülkiyeti de, hanlar tarafından verilen Soyurgal Yarlıkları ile onaylanmıştır.

Kırım Hanlığı döneminde yazılmış, bugüne kadar tespit edilebilen 16 Tarhanlık Yarlığı, 28 Soyurgal Yarlığı, 379 Diplomatik Yarlık bulunmaktadır.

Bu çalışmada ise 1549 – 1597 yılları arasını kapsayan 15 yarlık metni incelenmiştir. Bunlar;

1. Sahip Giray Han'ın Tilev Bėrdi'ye verdiği Temmuz 1549 tarihli yarlık (KY3)
2. Sahip Giray Han'ın Ḳuday Ḳul'a verdiği Temmuz 1549 tarihli yarlık (KY4)
3. Sahip Giray Han'ın [/]ṢBAY Ṣūfī'ye verdiği Temmuz-Ağustos 1549 tarihli yarlık (KY5)
4. Sahip Giray Han'ın Tulpar Bay'a verdiği 8 Mart 1550 tarihli yarlık (KY6)
5. Devlet Giray Han'ın Yaġmurçı Ḥācī'ye verdiği Mart 1551 tarihli yarlık (KY7)
6. Devlet Giray Han'ın Ḥavācımyār Ḥācī'ye verdiği Temmuz 1554 tarihli yarlık (KY8)
7. Mehmet Giray Han II'nin Ḥavācımyār Ḥācī'ya verdiği Ağustos-Eylül 1577 tarihli yarlık (KY9)
8. Mehmet Giray Han II'nin Cān Muḥammed Bey'e verdiği 5 Ekim 1577 tarihli yarlık (KY10)
9. Mehmet Giray Han II'nin Aḳ Dervīş'e verdiği Aralık 1577-Ocak 1578 tarihli yarlık (KY11)
10. Mehmet Giray Han II'nin Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlık (KY12)
    a. Mehmet Giray Han II'nin Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlık (En altta bulunan yan satırlar) (KY12a)
    b. Mehmet Giray Han II'nin Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlık (Ortada bulunan yan satırlar) (KY12b)
    c. Mehmet Giray Han II'nin Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlık (En üstte bulunan yan satırlar) (KY12c)
11. Mehmet Giray Han II'nin ʿİsā, Ḳul Ḫāˇce, Bay Dervīş ve Şeker ʿAlī'ye verdiği Nisan 1579 tarihli yarlık (KY13)
12. İslam Giray Han II'nin Ḳara Beg'e verdiği Kasım 1585 tarihli yarlık (KY14)
13. Gazi Giray Han II'nin Arslanbay, Tinibek Ṣūfī, Tuḫtarbay ve beraberindekilere verdiği 15 Haziran 1590 tarihli yarlık (KY15)
14. Gazi Giray Han II'nin Ramażān Ḫalīfe ve Mūsā Saʿīd Usta ile beraberlerindeki cemaat üyelerine verdiği Mayıs 1594 tarihli yarlık (KY16)
15. Gazi Giray Han II'nin Yaḳmurçı Cemaati'ne verdiği Ağustos – Eylül 1597 tarihli yarlık (KY17)

Belli bir üslûp ve şekle sahip bu yarlıkların muhatabı olan ve içerdiği hükümlere uyması gereken yönetici sınıf mensupları, yarlıkların giriş kısmında sıralanır. Diplomatik yazışmaların incelendiği kaynaklarda *inscriptio* (muhatabın adı ve elkabı) olarak adlandırılan bu bölüm, tıpkı Altın Orda yarlıklarında olduğu gibi, Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında görev yapan askerî, idari görevliler ile ruhanîler, iç işlerine, nakliyat ya da hareket işlerine bakan memurlar hakkında zengin bilgiler içerir. Örneğin; II. Mehmet Giray Han'ın Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlığın *inscriptio* (muhatabın adı ve elkabı) bölümünde devlet yapılanması ile ilgili pek çok terim, unvan ve rütbe adı geçmektedir: *uluġ ulusnıñ oñg̃ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miñ bilgen içki kentlerniñ ve şehrlerniñ daruġa beylerińg̃e ve müftī müderrislerińg̃e ve ḳāżī muḥtesībleriñg̃e ve meşāyiḫ ṣūfīleriñg̃e ve ḳuşçı barṣçılarıńg̃a ve dīvān bitigçileriñg̃e ve āʿmāl mutaṣarrıflarıńg̃a ve yaṣavul bükevülleriñg̃e ve yolçı yolavçılarıńg̃a ḳayu ma iş üzerine yürügen işik çurası ve kişileriñg̃e* "büyük ulusun, sağ kolun ve sol kolun tümen, yüz, on, bin(liklerinin) yönetici(lerine), içerideki (hana bağlı) kentlerin ve şehirlerin valilerine, müftü ve müderrislerine ve kadı ve belediye memurlarına ve şeyhler (ve) sofularına ve kuş ve aslan terbiyecilerine ve divan yazıcılarına ve işleri yürütmekle görevli mülkiye memurlarına, ve emir subayı (ve) ordu muhafızlarına ve yolcu (ve) kılavuzlarına, herhangi bir iş üzerinde yürüyen eşik ağası ve kişilerine". Bu sıralama, bazı küçük farklılıklarla da olsa, neredeyse tüm yarlıklarda görülmektedir.

III. Kırım Yarlıklarının Sözvarlığı

Bu çalışma kapsamında incelediğimiz yarlıklarda, Kırım Hanlığı'nın devlet yapılanması ve yönetim kademeleri ile ilgili olarak 50 sözcük tespit edilmiştir.

a. Devlet teşkilatlanması ile ilgili terimler

1. *ulus:* (Mog.) Ulus, millet.
2. *oñg̃ ḳol:* Orta Asya Türk devlet teşkilatlanmasında ülkenin batı kanadı.
3. *ṣol ḳol:* Orta Asya Türk devlet teşkilatlanmasında ülkenin doğu kanadı.
4. *tümen:* On bin; Türk ve Moğol askerî teşkilatlanmasında onluk birliklerin en büyüğü.
5. *min, miñ, miñg̃:* Bin (1.000); Türk ve Moğol askerî teşkilatlanmasında onluk birliklerin üçüncüsü.
6. *yüz:* Yüz (100); Türk ve Moğol askerî teşkilatlanmasında onluk birliklerin ikincisi.
7. *on:* On (10); Türk ve Moğol askerî teşkilatlanmasında onluk birliklerin en küçüğü.

b. Yönetici sınıf

8. *giray:* XIV. yüzyıl başlarından 1783 yılına kadar Kırım'da hüküm süren hanedanın adı.
9. *ẖaḳan:* Hakan, kağan, hükümdar.
10. *ẖan:* Han.
11. *oġlan:* Prens, şehzade.
12. *ḳaraçı:* Moğol aristokrasisinde kabilelerin irsî reislerine verilen unvan.
13. *beg, bey, big:* Bey.
14. *mirzā:* Bazı Türk devletlerinde ve İran'da kullanılan; prenslere, şehzadelere verilen bir asalet unvanı.
15. *sulṭān:* Sultan, hükümdar.
16. *tarẖan:* Tarhan, bazı vergilerden muaf imtiyaz sahibi kişi.

c. Asker sınıfı

17. *nöker:* (< Mog. nökör) Emir eri, yardımcı, hizmetçi; hükümdarın has birlikleri.
18. *bükevil, bükevül:* (Mog.) Ordu muhafızı.
19. *çaġdavul:* (Mog.) Artçı, dümdar.
20. *ḳaravul:* (< Mog. *haragul*) Gözcü, nöbetçi.
21. *yaṣavıl, yaṣavul:* (Mog.) Muhafız, emir subayı.
22. *ḳoşun:* (Mog.) Askeri birlik.

d. İdari görevliler

23. *bilgen:* Yönetici.
24. *daruġa, ṭaruġa:* (Mog.) Vali.

25.bitigçi, bitkeçi: Yazıcı, kâtip.
26.kātib: (Ar.) Yazıcı.
27.mutaṣarrıf: (Ar.) Bir vilayete bağlı sancakların birini idare eden mülkiye memuru veya amiri.
28.muḥtesīb: (Ar.) Belediye işlerine bakan memur, belediye memuru.
29.çura: Hizmetçi, yaver.
30.işik çurası: Eşik hizmetçisi.
31.ḳuşçı: Kuş terbiyecisi.
32.barşçı: Vahşi hayvan (aslan) terbiyecisi.
33.ḳolançı: Eşek terbiyecisi.
34.ilçi: Elçi.
35.yolavçı, colavçı: Yolcu, kılavuz, rehber.
36.yolçı: Yolcu, kılavuz, rehber.
37.kemeçi, kemiçi: Gemici.
38.köpriçi, köprüçi: Köprücü.

e. İlmiye ve ruhban sınıfı
39.bilge: Bilgin, hakîm, âlim.
40.meşāyiḫ: (Ar.) Şeyhler.
41.müfti: (Ar.) Müftü, din işleriyle görevli kişi.
42.ṣūfī: (Ar.) Tasavvuf ehli, sofu.
43.ḳāżī-ʿasker: (Ar.) Kazasker, ilmiye sınıfının yüksek derecesinde bulunan devlet görevlisi.
44.ḳāżī: Kadı, hâkim, şeriat hükümlerine göre davalara bakan kimse.
45.nüvvāb: (Ar.) Naipler, kadı vekilleri.
46.müderris: (Ar.) Medresede ders veren kişi.

f. Mali işlere bakan görevliler
47.emīn: (Ar.) Vergi memuru.
48.müfettiş-i arżī: (Ar.) Arazi müfettişi.
49.tamġaçı: Gümrük vergisini toplayan memur.
50.tartnaḳçı: Kantarcı, kantar vergisini alan memur.

Bu bildiride, yukarıda listelenen 50 terimden on dördü kavram alanları açısından incelenmiştir.

bitkeçi: < *biti-güçi*. Sözcük, *biti-"yazmak" eyleminden -gUçI* ekiyle yapılmış ve "yazıcı, katip, kaydeden" anlamında bir meslek adıdır (ED304a). Eski Uygur metinlerinde de *-gUçI* ile yapılmış meslek adlarının olduğu bilinmektedir: *ölürgüçi* "cani, katil"; *kolguçı* "dilenci"; *kınaguçı* "eziyet eden, eziyet edici" (Gabain, 2007: 52-53). Eski Uygur metinlerinde geçen *bitgeçi*, *bitkeçi*, *bitigeçi*, *bitigüçi* şekillerinin *biti-* "yazmak" (ED299b-300a) eyleminden türediği bellidir. Altın Orda yarlıklarında da *bitkeçi* seklinde tespit edilen sözcük burada da "yazıcı, kâtip" anlamındadır (Özyetgin 2000: 185). İncelediğimiz Kırım sahasına ait yarlıklarda sözcük *bitkeçi* şeklinde geçmektedir ve yine "yazıcı, kâtip" anlamını taşımaktadır, bkz. KY3.4, KY4.4, KY5.5, KY6.5. Vecihe Kılıçoğlu (Hatipoğlu) sözcüğün *bitigüçi* biçiminde oluştuğunu ancak iki dar ünlü arasında kalan damak ünsüzü /g/'nin *biti-güçi > biti-geçi > bitgeçi > bit-keçi* değişimine neden olduğunu belirtmektedir (Kılıçoğlu, 1951: 271).

giray: XIV. yüzyıl başlarından 1783 yılına kadar Kırım'da hüküm süren hanedanın adıdır. Sülale, Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay-Timur'a bağlanmaktadır. Tokay-Timür'ün bir oğlu Öreng-Timür, Altın-Ordu hükümdarı Mengü'den Kırım ve Kefe'yi yurtluk almış ve böylece, Tokay-Timur oğullarının Kırım ile ilişkisi kurulmuştur. Tokay-Timur oğulları, Künçek oğullarından sonra üç kola ayrılmış, bunlardan ancak Baş-Timur oğulları Kırım'da devamlı bir hanlık kurabilmişlerdir. *Giray*-lar, bu Baş-Timur oğulları soyundan gelmektedirler. Baş-Timur'un han unvanını taşıyan oğlu Gıyasüddin, Kırım'da rakipleri karşısında tutunamayınca, Litvanya büyük dukası Vitold'un yanına sığınmış ve Leh kaynaklarına göre, oğlu Hacı Giray orada dünyaya gelmiştir. Nemeth Gyula'ya göre *Giray* sözcü-

ğü, Türkçe *ker* "dev, en kuvveli mahlûk" sözcüğünün küçültme şekli olan *ker+ey*'den gelmektedir. Sözcüğün muhtelif şekilleri olan *Kerey, Kirey, Kiray* ve Girey kabile ve boy adlarına Kazak, Türkmen, Başkırt, Buret ve Moğollarda *+t* çokluk eki ile *kereit* şeklinde rastlanmaktadır. *Giray* lakabını ilk kez Hacı Giray kullanmış ve adı, 1441 tarihinde bastırdığı parasında ve 1453 tarihli yarlığında *Hacı Giray* şeklinde yazılmıştır. Ondan sonra hanlık için birbiriyle mücadeleye giren oğulları arasında bu lakabı yalnızca Mengli Giray Han kullanmış, kendisinden sonra bütün Kırım Hanları Mengli Giray soyundan geldiği için, han soyuna mensup bütün prensler Giray lakabını taşımaya başlamıştır (İnalcık, 1945: 783-784).

işik çurası: Mehmet Giray Han II'nin Melik Pāşā Oğlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlıkta "*uluġ ulusnıñ oñg ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miñ bilgen içki kentlerniñ ve şehrlerniñ daruġa beylerińge ve müftī müderrisleriń̄ge ve ḳāżī muḥtesībleriń̄ge ve meşāyiḫ ṣūfīleriń̄ge ve ḳuşçı barşçılarıńga ve dīvān bitigçileriń̄ge ve āʿmāl mutaṣarrıflarıńga ve yaṣavul bükevülleriń̄ge ve yolçı yolavçılarıńga ḳayu ma iş üzerine yürügen işik çurası ve kişileriń̄ge*" şeklinde diğer devlet erkânı ile birlikte sıralanan *işik çurası* (bk. KY12), Timurlular yoluyla Moğol geleneğini sürdüren Ak Koyunlu Devleti'nin idari teşkilatında yer alan *eşik ağası* ile benzer bir anlam taşıyor olmalıdır. *Eşik Ağası* ya da *kapıcı başı* denilen bu görevli, hükümdarın hizmetinde, meclis toplantılarında ve sultanın halk ile olan ilişkilerinde tören protokolünden sorumluydu. Aynı zamanda sarayın koruma işlerini yürüten ve saraya giriş çıkışları kontrol eden *eşik ağası*, önemli beyler ve onların oğullarından seçilirdi (Uzunçarşılı, 1989: 275). *Eşik Ağası*, meclis toplantılarında yer alan görevlilerin oturacakları yerleri mevkilerine göre belirler törenleri ilan eder, sultan ile görüşecek kişileri düzelerdi. *işik* (< *ėşik* "kapı eşiği, eşik" ED260a) ve *çura* "dost, yoldaş, arkadaş, refik" (Şsül. 141, 150), Tat. çura "1. esirlikke tüşip kul itilgen kişi, 2. Altın Urda çunndagı hatınnamın politik vassalı, ayırım asker başlıgı" (TTAS III.447) sözcüklerinden oluşan *işik çurası*nın da benzer görevleri yerine getiren bir saray görevlisi olduğu düşünülebilir.

ḳaraçı: Kırım Hanlığı'nda feodal bir yapı içerisinde kabile aristokrasisinin etkisi görülmektedir. Hanın soyu, Cengiz Han sülalesinden gelmektedir ve Moğol aristokrasisini temsil eden kabile beyleri de hanlığa bağlıdır. Bu büyük boyların başında ailenin en yaşlısı *bey* unvanıyla bulunmakta ve hanın *karaçı*sı olmaktadır. Hacı Giray Han'ın Kırım Hanlığı'nı kurmasında, bu kabileler ve beylerinin önemli desteği olmuştur (Öztürk, 2002: 149). Şırın, Barın, Argın ve Kıpçak adlı dört kabile, Hacı Giray Han'ın hâkimiyetinin dayanağını oluşturur ve bu kabileler arasında en güçlü ve önemlisi Şırın kabilesidir (Öztürk, 2002: 149). Hacı Giray Han, mümkün olduğunca çok kabile mensubunu Kırım'a çekerek gücünü artırmaya çalışmıştır. Kabile beyleri zaman zaman isyan ederek hanlığın otoritesini sarmışlardır. Bu karaçi beyleri Kırım kuvvetlerinin büyük bir bölümünü emirleri altında yönetmekteydiler. Hanın başkanlığında oluşturulan kurulda yer alan bu boy temsilcileri, önemli meselelerde oyları ile etkili olmuşlardır. Gelenekçi bir yapıya sahip olan bu beyler, Cengiz Han yasası ve Altın Orda geleneklerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Hanın belirlendiği kurultaylarda da etkileri söz konusudur. Hanların seçiminde İstanbul'a bir temsilci göndererek kimi han olarak istediklerini padişaha bildirirlerdi. Kendi istekleri yerine getirilmediği zamanlarda, kendi adayları etrafında toplanarak mücadele ederlerdi. Ama çoğunlukla Osmanlı yönetimiyle işbirliği halinde bulunarak otoritelerini korumaya çalışmışlardır. Başlangıçta hanlığın Osmanlı himayesine girmesinde önemli rolü olan Şirin beyleri, sonradan Rusların Kırım'ı karıştırmak için yürüttüğü siyasete alet olarak, Kırım'ın elden çıkmasına ve ilhakına neden olmuşlardır (İnalcık, 1977: 754-755). Çalışmamızda, Argın beylerine verilmiş üç yarlık incelenmiştir. Devlet Giray Han tarafından Mart 1551 tarihinde verilen yarlıkta, Argın beyliği, Yaġmurçı Ḥācī'ye verilmektedir: *arġın beyliki yaġmurçı ḥācīge ulu ḫan babalarımız ve aġalarımız zamānında ataları ve aġaları ḥükm ite kelgen ilin ve nökerin suyurġal ḳılup cemiʿ aldın tutuların ʿādet-i ḳadīm-i ḳānūn yosunça ḥācīniñ özine suyurġap virdim* "Argın Beyliği, Yaġmurçı Ḥācī'ye, ulu han babalarımız ve ağalarımız zamanında (onun) ataları ve ağalarının hükmede geldikleri illerini ve hizmetindeki has birliklerini soyurgal kılıp bütün önceki tutularını (gelirlerini) eski kanun geleneğinin (törenin) kurallarına göre Ḥācī'nin kendisine bahşedip verdim" (bk. KY7). Bu yarlıkta, *karaçı* terimi geçmemekle beraber, Mehmet Giray Han II tarafından yine Argın Beyi olarak atanan Cān Muḥammed Bey'e verilen yarlıkta, Cān Muḥammed Bey'in *karaçı* oldu-

ğu belirtilmektedir. 5 Ekim 1577 tarihli bu yarlıkta söz konusu bölüm şu şekilde geçmektedir: *ḳaraçımız cān muḥammed bey zīr-i ḳarārınca arġun ḳaraçılıġıma bėrildi erse* "karaçımız Cān Muḥammed Bey, aşağıdaki karar uyarınca Arġun karaçılığıma verildiğinde" (bk. KY10). Bu yarlıkta daha önce kendisine Argın Beyliği verilen Yaġmurçı Ḥācī'nin ölmüş olduğu ve bunun üzerine yeni bir bey belirleme gereğinin ortaya çıktığı görülmektedir (bk. KY10). Bu yarlığın verilmesinden yaklaşık sekiz yıl sonra İslam Giray Han II, Yaġmurçı Ḥācī'nin oğlu Ḳara Beg'in Argın *karaçı*sı olduğunu onaylayan bir yarlık vermiştir: *arġun beylikini merḥūm yaġmurçı ḥācīniñ oġlı ḳara beg ḳaraçıma virdüm* "Arġun Beyliği'ni, Allah'ın rahmetine kavuşmuş olan Yaġmurçı Ḥācī'nin oğlu Ḳara Bey karaçıma verdim" (bk. KY14). Kasım 1585 tarihli olan bu yarlıkta da *karaçı* unvanı geçmektedir. Burada dikkati çeken husus, unvanın kaynaklarda geçtiği şekilde *karaçi* biçiminde değil *karaçı* biçiminde yazılmış olmasıdır: ḳaraçılıġıma KY10.6, ḳaraçıma KY14.5.

ḳaravul: "nöbetçi, gözcü" (< *kara-* "bakmak" ED645b). Moğolca kullanımı *bulcungar* olan ḳaravul terimi "bekçi; müfreze, posta; keşif kolu" anlamlarına gelmektedir. Bu birlik, herhangi bir ani baskına karşı tedbir amacıyla ordunun bulunduğu yerin etrafına konuşlandırılan askerlerden oluşmaktaydı (Barutçu, 1996: 43). Eski Türk devletlerinde "gözleyici, muhafız" anlamlarına gelen *ḳarakçı* (Donuk, 1988: 99) terimine yakın bir anlam ifade eden ḳaravul kelimesinin Moğolcada "nöbetçi, bekçi, karakol" anlamlarındaki *hara'ul* veya *haragul* gibi kullanımlarının yanı sıra "ileri karakol postası" anlamını taşıyan *sa'urin hara'ul* tabirine de rastlanmaktadır (Temir, 2011: 70). Karavul terimi Altın Orda devlet teşkilatında "gözetçi, bekçi; ordunun ani bir baskına uğramaması için, ordugâhın etrafına çıkarılan keşif kolu, atlı haberci" anlamlarında kullanılmaktaydı (Özyetgin, 2005: 210). Altın Orda Hanı Toktamış'ın 1381 tarihli yarlığında ise "ordunun muhafız askeri" anlamında *bükevül* sözcüğü kullanılmıştır (Özyetgin, 2000: 41, 43, 53). Altın Orda hanlarından Temir Kutluk'a ait 1397 tarihli yarlıkta ise *karavulluk* terimi kullanılmış olup, "nöbetçilik, gözcülük anlamına" gelmektedir (Özyetgin, 1996: s. 107, 137, 220). Karavul terimine Kırım Hanlarından Hacı Giray Han'ın 1453 tarihli, Mengli Giray Han'ın 1467 tarihli yarlıklarında da rastlanmaktadır ve bu yarlıklarda karavul terimi "nöbetçi, gözcü, karakol" anlamlarında kullanılmaktadır (Özyetgin, 1996: 113, 115, 143, 220). Osmanlı sahasında karavul teriminin *karakol* şeklinde karşılandığı ve geceleri asayişi sağlayan kişi, bekçi ya da gece bekçisi anlamlarına geldiği görülmektedir (Sami, 1317: 1061-1067). İncelediğimiz yarlıklarda, terim şu şekilde karşımıza çıkmaktadır "*uluġ ulusnıñ oñ͡ġ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on min bilgen oġlanlar beleriñ͡ge içki kent şehrleriñ͡ge ṭaruġa bigleriñ͡ge müftī ve müderrisleriñ͡ge ḳāżī ve muḥtesibleriñ͡ge meşāyiḫ ṣūfīleriñ͡ge dīvān bitigçileriñ͡ge ḳuşçı barşçılarıñ͡ga kemeçi köpriçileriñ͡ge tamġaçı tartnaḳçılarıñ͡ga ilçi yolavçılarıñ͡ga yaṣavul bükevülleriñ͡ge ḳaravul çaġdavullarıñ͡ga āʿmāl mutaṣarrıflarıñ͡ga ḳayu ma iş üzre yürügen barça köp ulus ilge*".

ḳuşçu - barşçı Av esnasında hükümdarın yanında bulunan ḳuşçu ve barşçılar, av köpekleri, doğanlar, atmacalar gibi avda kullanılan kuş ve diğer hayvanların bakımıyla ilgilenirlerdi. Türk devletlerinin pek çoğunda fazlasıyla önem verilen av malzemeleri ve teşkilâtının önemli görevlileri olan kuşçu ve barsçılar, Altın Orda ve Kırım yarlıklarında genellikle birlikte karşımıza çıkan idari unvanlardandır: *uluġ ulusnıñ oñ ḳol ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miñ͡g bilgen oġlanlarıñ͡ga içki kentler ve şehrlerniñ ṭaruġalarıñ͡ga müftī ve müderrislerniñ ve muḥtesibleriñ͡ge meşāyiḫ ṣūfīlerniñ divān bitkecileriñ͡ge kemiçi köprüçilerniñ ḳuşçı ve barşçılarıñ͡ga āʿmal ve mutaṣarrıflarnıñ ilçi ve colavçılarıñ͡ga ḳayu ma iş üzre yürügen barça köp ulus ilge* (bk. KY8); *uluġ ulusnıñ oñ ḳol ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miñ͡g bilgen oġlanlarıñ͡ga içki kendler şehrlerniñ ṭaruġalarıñ͡ga müftī ve müderrislerniñ ve muḥtesibleriñ͡ge meşāyiḫ ṣūfīlerniñ dīvān bitkeçileriñ͡ge kemiçi köprüçilerniñ ḳuşçı ve barşçılarıñ͡ga āʿmāl mutaṣarrıflarnıñ ilçi ve colavçılarıñ͡ga iş üzre yürügen barça köp ulus ilge* (bk. KY9); *uluġ ulusnıñ oñ͡ġ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on min bilgen oġlanlar beleriñ͡ge içki kent şehrleriñ͡ge ṭaruġa bigleriñ͡ge müftī ve müderrisleriñ͡ge ḳāżī ve muḥtesibleriñ͡ge meşāyiḫ ṣūfīleriñ͡ge dīvān bitigçileriñ͡ge ḳuşçı barşçılarıñ͡ga kemeçi köpriçileriñ͡ge tamġaçı tartnaḳçılarıñ͡ga ilçi yolavçılarıñ͡ga yaṣavul bükevülleriñ͡ge ḳaravul çaġdavullarıñ͡ga āʿmāl mutaṣarrıflarıñ͡ga ḳayu ma iş üzre yürügen barça köp ulus ilge*" (bk. KY11). İncelediğimiz yarlıklar-

da, bir örnekte *kuşçı* teriminin aynı zamanda bir hizmet yükümlülüğü olarak da geçtiği görülmektedir. Mehmet Giray Han II'nin Aḳ Derv̄îş'e verdiği Aralık 1577-Ocak 1578 tarihli tarhanlık yarlığında, yarlığı alan tarhanın muaf olduğu vergiler ve iş/hizmet yükümlülükleri sıralanırken kendisinden kuş ve yaban eşeği terbiyecisi olmasının istenmeyeceği sözylenmektedir: *... ekin yetkinlerinden ḫażr anbār tip ʿöşr-i bidʿat tilemesünler ve almasunlar ḳuşçı ḳolançı tilemesünler ve almasunlar evlerine küç birle ḳonaḳ ḳonmasunlar tamġa tartnaḳ tilemesünler ve almasunlar...* "Ekin (ve) ürünlerinden anbar ücreti deyip ʿöşr-i bidʿat (sonradan ortaya çıkmış örfî vergi) dilemesinler ve almasınlar. Kuş (ve) eşek terbiyecisi (olmasını) dilemesinler ve almasınlar. Evlerine zorla konuk konaklatmasınlar, gümrük (ve) kantar vergisi dilemesinler ve almasınlar" (bk. KY11).

mirzā: Farsça bir unvan olup "hükümdar soyundan gelen" anlamındaki *mîr-zâde* veya *emir-zâde* sözcüğünün kısaltılmış şeklidir. Bu unvan ilk anlamı dışında, asillere ve diğer ileri gelenlere de verilmekteydi. Sözcük bu anlamı ile Türkçe *aġa* sözcüğüne karşılık gelmektedir (Levy, 1960: 361-362). İncelediğimiz yarlık metinlerinde *sulṭān, oġlan ve bey* (~ *big* ~ *beg* ~ *biy*) gibi yönetici sınıfa mensup kişilerle birlikte geçen mirzālar, tıpkı sulṭānlar, oğlanlar ve beyler gibi yarlığın içerdiği emirlere uyması beklenen ve yarlığın verildiği kişiye tanınan muafiyet ve imtiyazları tanımak zorunda olan kişiler arasındadır. Bkz. KY3.10, KY4.10, KY5.11, KY6.12, KY7.11.

nöker: "yoldaş, arkadaş, çağdaş" (< Mog. nökör) (Grönbech, 1992: 142). Moğol devlet teşkilatı içinde hanların müşavirleri konumunda bulunan *noyan*ların yardımcısı, emirleri olan *nöker*ler, Moğol askerî teşkilatının ilerideki gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Bir noyanın yanında çalışan nökerler, belirlenen birliklere komuta ederek sonraları noyan rütbesine kadar yükselebilmişlerdir. Komutanlar, nökerlere bakmak ve onları beslemekle yükümlüydü. Bütün ileri gelenlerin (Han, Ba'atur (Bahadur), Taiishi, Noyan) bütün işlerinde yardımcı olan yakın nökerleri vardı (Kushenova, 2006: 190). Nökerler, daimi asker olmakla birlikte özgürdü ve genelde aristokrasi soyundandı (Vladimirtsov, 2002: 387-389). Türk devletlerinde rastlanan *buyruk* "askeri maiyet" ile Moğolca *nöker* "hükümdarın has birlikleri" terimleri, aynı görevleri yürüten askerleri karşılamaktadırlar (User, 2006: 227). Nöker terimi ve bundan türeyen *nökerzâde* tabiri, özel bir askerî sınıf veya tabaka adı olarak Moğol ve Türk devletleri teşkilatında, oldukça uzun bir gelişme sahası bulmuştur (Caferoğlu, 1952: 253). Nökerler, bir hükümdara veya bir beye daima eşlik eden, efendisinin özel koruması olarak kendilerini bağlı oldukları şahsa adamış olan askerlerdi (İnalcık, 1979-1980: 451). Nökerler, bu hizmeti kendi iradeleri ile sunalardı. Bunlar ücretli asker olmayıp gönüllü subaylar veya onların oğullarıydı (Kushenova, 2006: 190). Aytıntılı bilgi için; İnalcık, Halil (1979-1980), "The Khan and the Trihal Aristocracy", *Harvard Ukranian Studies* 34, s. 447-458; Caferoğlu, Ahmet (1952), "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, c. IV, Ankara.

oġlan: "prens" (RSI I: 1020-1021). Sözcük, Eski Türkçe *oġul* "erkek evlat" sözcüğünün *+An* çokluk ekiyle genişletilmiş hâlidir. *oġlan* sözcüğü, *oġul*dan farklı olarak "erkek çocuk", daha sonraları da "hizmetçi, uşak, muhafız" gibi anlamlar kazanmıştır (ED83b). Kelimenin "prens" anlamını kazanması ise daha sonra olmuştur. *oġlan* lakabı Cengiz Han neslinden gelen, fakat tahta çıkma hakkı olmayan prenslere, şehzadelere verilirdi. 1397 tarihli Timur-Kutluk Han yarlığının başında geçen *oŋ͡ ḳol ṣol ḳol oġlanlarıġa tümen edigü başlıġ miŋ͡ yüz on beglerige* ifadesi Cuci soyundan gelen "sağ kol ve sol kol oğlanları"nın Cuci Ulusunun devlet hiyerarşisinde başta geldiklerini göstermekte, *oġlan* sözcüğü şehzade yerine kullanılmaktadır (Kafalı, 1976: 119). Sözcük, incelediğimiz yarlıklarda da *aynı anlamda kullanılmıştır: uluġ u>lu<snıñ oŋ͡ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on mın bilgen oġlanlar beleriŋ͡e* KY11.2-3; *uluġ ulusnıñ oñ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz onnıñ bilgen oġlanlar beleriŋ͡e* KY13.2-3; *uluġ ulusnıñ oñ ḳol ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miŋ͡ bilgen oġlanlar bigleriŋ͡e* KY15.2. *oġlan* sözcüğü yarlıklarda ayrıca, *sulṭān, bey, mirzā* gibi unvanlarla birlikte yarlığın içerdiği hükümlere uyması beklenen yönetici sınıftan kişilerin unvanı olarak da geçmektedir: *ḥakimü'l-vaḳt bolġan uluġ kiçig sulṭānlar bolġaylar oġlanlar ve bigler ve mırzālar bolġaylar mānīʿ ve dāfīʿ bolup küç basınç ḳılup yunçuġ ve*

zaḥmet tigürmegeyler KY15.10-11-12-13. Diğer örnekler için bkz. KY3.10, KY4.10, KY5.11, KY6.12, KY11.17. Osmanlı devletinde ise tam tersine *oġlan* kelimesi, hükümdarın ve hanedan mensuplarının hizmetinde bulunan, sarayda hizmet eden genç erkek ve kız hizmetkâr anlamında kullanılmıştır (Arat, 1964b: 378).

oŋ͡ğ ḳol – ṣol ḳol : "Sağ kol – Sol kol" terimleri, Türk ve Moğol devletlerinde, devletin ve ordunun yapılanmasında temel oluşturan ikili sistemi ifade etmektedir. İkili devlet sistemine göre kurulan Cuci Ulusu da Sağ-Kol'da yani batıda Ak-Orda (Batu Han ve soyu, Altın Orda) ve Sol-Kol'da yani doğuda Gök-Orda (Orda-İçen ve soyu) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Altın Orda Hanlığı'nda başlangıçta bu terimlerin Moğolca karşılıkları olan Sağ-Kol için *Bırangar*, Sol-Kol için *Cuvangar* kullanılmış, daha sonra ise Türkçe karşılıkları tercih edilmiştir. Cuci Ulusunun Sol-Kol'u yani Gök-Orda, Sağ-Kol'una yani Ak-Orda (Altın Orda)'ya bağlıdır. "yüz bin" anlamına gelen *ḳol* terimi (VEWT: 276), muhtemelen askerî ve idari teşkilatlanmada tümen "on bin" birliklerinin bütününü temsil etmektedir. Zira yarlık metinlerinde de *oŋ͡ğ ḳol* ve *ṣol ḳol*, *tümen* beylerinden önce gelmektedir. 1397 tarihli Timur-Kutluk Han yarlığının başında geçen *oŋ͡ğ ḳol ṣol ḳol oġlanlarıġa tümen edigü başlıġ miŋ͡ğ yüz on beglerige* ifadesi Cuci soyundan gelen "sağ kol ve sol kol oğlanları"nın Cuci Ulusunun devlet hiyerarşisinde başta geldiklerini göstermektedir (Kafalı, 1976: 119). İncelediğimiz yarlık metinlerinde de *uluġ ulusnıñ oŋ͡ğ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on min bilgen oġlanlar beleriŋ͡ge* KY11.2-3; *uluġ ulusnıñ oñ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz onnıñ bilgen oġlanlar beleriŋ͡ge* KY13.2-3; *uluġ ulusnıñ oñ ḳol ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miŋ͡ğ bilgen oġlanlar bigleriŋ͡ge* KY15.2 şeklinde geçen *oŋ͡ğ ḳol ve ṣol ḳol* terimleri, devletin temel iki bölümünü ifade etmektedir.

tamġaçı: Eski Türkçe döneminden itibaren "damgacı, mühürdar" anlamlarında kullanılan sözcük **tam-* "yanmak" (Tekin, 2000: 91) eylemine *–GA* eylemden ad yapma eki ve meslek adları yapan *+çI* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sözcük, Kül Tigin yazıtında *on ok oglum türgis kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti* "On-ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi' (Tekin, 2008: 38-39) şeklinde geçmektedir. Bu meslek adıyla ilgili olarak Clauson "*tamga* ile ilgili görevleri olan memurun resmî unvanı" (ED505b) anlamını vermektedir. *tamgaçı,* Kutadgu Bilig'de "mühürdar" anlamıyla geçer (KB 420). Altın Orda yarlıklarında ise *tamgaçı* sözcüğü "gümrükçü, gümrük memuru" anlamıyla kullanılmıştır (Özyetgin, 1996: 235; Özyetgin, 2005: 55). İlk olarak boyların mülkiyet nişanı olarak hayvanlarına vurdukları çeşitli işaretlere ad olan *tamga,* daha sonra "mühür, nişan" karşılığı olarak kaynaklarda geçmektedir. Hanların özel işareti olarak Altın Orda ve diğer Türk devletlerinde kullanılan *tamga*, yine Altın Orda başta olmak üzere İlhanlı ve Çağatay devletlerinde "gümrük vergisi" anlamında da kullanılmıştır. Sınırlarda ve gümrüklerde özellikle ticaretle uğraşanların mallarından alınan bu vergi, Osmanlı Devleti'nde örfi bir vergi olarak mevcuttur (Özyetgin, 2004: 104). *tamga* vergisini toplayan *tamgaçı* "gümrük tahsildarı, tahsilât memuru (TMEN II, 934) ise Altın Orda ve Kırım sahasına ait yarlıkların *inscriptio* bölümlerinde, diğer sivil ve askerî memuriyetler arasında ön sıralarda bulunmaktadır: *toḳtamış sözüm ḳırım tümeni-niŋ͡ğ ḳutlu-buġa başlıġ daruġa bekleriŋ͡ge ḳāżī müftī-leriŋ͡ge şeyḫ meşāyiḫ-leriŋ͡ge dīvān bitkeçi-leriŋ͡ge tamġaçı tartnaḳçı-larıŋ͡ga bökevül totḳavullarıŋ͡ga ni kim ḥirfet aġalarıŋ͡ga barçaġa* (Özyetgin, 2000: 172). Çalışmamızda ele aldığımız yarlıklarda da benzer şekilde, *tamgaçı* önemli bir memuriyet olarak idari teşkilatlanmada ön sıralarda zikredilmektedir: *uluġ u>lu<snıñ oŋ͡ğ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on min bilgen oġlanlar beleriŋ͡ge içki kent şehrleriŋ͡ge ṭaruġa bigleriŋ͡ge müftī ve müderrisleriŋ͡ge ḳāżī ve muḥtesibleriŋ͡ge meşāyiḫ ṣūfīleriŋ͡ge dīvān bitigçileriŋ͡ge ḳuşçı barsçılarıŋ͡ga kemeçi köpriçileriŋ͡ge tamġaçı tartnaḳçılarıŋ͡ga ilçi yolavçılarıŋ͡ga yaṣavul bükevülleriŋ͡ge ḳaravul çaġdavullarıŋ͡ga āʿmāl mutaṣarrıflarıŋ͡ga ḳayu ma iş üzre yürügen barça köp ulus ilge* KY11.2-6; *uluġ ulusnıñ oñ ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz onnıñ bilgen oġlanlar beleriŋ͡ge taḫı ve ḲMSB-larıŋ͡ga meşāyiḫ ṣūfīleriŋ͡ge dīvān bitigçileriŋ͡ge ʿummāl mutaṣarrıflarıŋ͡ga kemiçi köpriçileriŋ͡ge tamġaçı tartnaḳçılarıŋ͡ga ḳuşçı ve barsçılarıŋ͡ga ḳayu ma iş üzre yürigen barça köp ulus ilge* KY13.2-6.

ṭaruġa ~ daruġa: < Mog. *daruga*. Vali veya askerî vali, anlamına gelen daruga, Moğol idari teşkilâtında idari, mali, siyasi ve askerî yetkilere sahip büyük memurlara verilen bir isimdir. Moğol idari geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetler arasında yer alan daruga, fethedilen bölgelerde vergilerin toplanması ve asayişin sağlanmasından sorumluydu. Ayrıca, nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlikler oluşturma ve posta işlerini düzenlemek de darugaların görevleri arasındaydı. Daruga müessesesi, Moğol istilâsından sonra onların hâkimiyeti altındaki geniş sahalarda kurulan devletlerde ve sonradan bunların yerine geçen çeşitli Türk devletlerinde idari bir yapılanma olarak yüzyıllarca devam etmiştir. Ayrıca, Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğu süre boyunca, Rus knezliklerinin başşehirlerine de darugalar atanmıştır. Rus knezleri itaat etmez, vergiyi ödemez ya da Han'ın emrine uymadıklarında, darugalar icra organı olarak emirlerindeki askerî birlik ile birlikte şehre girme ve knez ile halkı cezalandırma yetkisine sahipti (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamalov, 2009: 173-176).

tümen: "on bin; Türk ve Moğol askerî teşkilatlanmasında onluk birliklerin en büyüğü". Temel olarak "on bin" ED507b, VEWT: 504, RSI II: 1602, YTS: 215; "pek çok" DLT I: 233-26, 402-5; "belirsiz, çok sayıda" ED507b anlamlarına gelen *tümen* için Doerfer "Division (Zehntausendschaft); zehntausend; Bezirk; Geldeinheit" anlamlarını veriyor (TMEN II, 983). Buna göre kelimenin tarihî Türk dili alanında en eski metinlerden itibaren tespit edilen "bölük, on bin" anlamı yanında idarî teşkilâta ait teknik terim anlamı da kaynaklarda geçmektedir. Eski Türk ordusu çeşitli sayılarda birliklerden meydana geliyordu. En büyük birlik on bin askerden oluşmaktaydı. Bu birliğe *tümen* adı veriliyordu. Tümenler de binli, yüzlü ve onlu olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Bu birliklerin başlarında da *tümen başı, bin başı, yüz başı* ve *on başı* gibi unvanlar taşıyan birer komutan bulunmaktaydı. İlk defa büyük Hun hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174) zamanında görülen bu teşkilat küçük değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur. Clauson kelimenin anlamının muhtemelen "on bin" olduğunu, bununla birlikte "belirsiz, çok sayıda" anlamında kullanıldığını söyler. Ayrıca Clauson kelimenin Toharcadan Türkçeye alıntılama olabileceğini belirtmektedir (ED507b). Sayı anlamıyla tüm tarihî Türk dili alanında tespit edilebilen *tümen* kelimesinin "belirli sayıdan oluşan idarî bölük, kısım" anlamını kazandığı da görülür. Toktamış Han yarlığında 3. satırdaki *kırım tümenining kutlu-buğa başlığ daruğa bekleringe;* 9. satırdaki *tümendin irketin bulup kırım içinde...;* 12. satırdaki *tümen salığın kısmetin salğan-lar* ibarelerinden *tümen*in "il" anlamında Altın Orda idari teşkilatlanması içinde kullanılan bir teknik terim olduğu anlaşılmaktadır (Özyetgin 2000: 167-192). Reşit Rahmeti Arat, *Babur'un Hatıratı'nda* geçen *tümen* kelimesi için yaptığı açıklamada, *tümen*in asıl anlamı dışında Semerkant ve Buhara'da idari teşkilâtta, büyük vilâyetlere bağlı küçük vilâyetleri gösteren teknik bir terim olarak kullanıldığını, ayrıca bu terimin Türk askerî teşkilâtı içinde *Tümen begi* şeklinde yer aldığını ifade etmektedir (Arat, 1987: 658). Aynı askerî ve idari terim Altın Orda yarlıklarında da geçmektedir. *Tümen*, eski devirlerde Moğolların kabile teşkilâtları için kullanılan idari bir terimdi. Moğol toplumu çeşitli büyüklükteki kabilelere, diğer bir deyişle *ulus*lara bölünüyordu. Moğollarda bu *ulus* terimi yanında *tümen* (on-binlik) adının da kullanıldığı bilinmektedir. Yani Moğollarda *ulus* ve *tümen* aynı kavrama ad olan eş anlamlı terimlerdi (Vladimirtsov, 1995: 193). Özellikle Moğollar devrinde *tümen*in ne kadar göçebe aileyi içine aldığına dair fazla belge olmamakla birlikte *ulus* terimi gibi *tümen* de birkaç *otok* (göç etmeleri için belirli araziyi işgal ederek birleşen göçebe *ayil*ların belirli gruplarına verilen ad)tan oluşan büyük kabile grubunun adı olarak kullanılmıştır (Vladimirtsov, 1995: 198). Buna bağlı olarak Altın Orda sahasında *tümen'in* "il" anlamını Moğollar aracılığıyla kazanmış olabileceğini söylemek mümkündür.

yaşavul: "emir subayı, muhafız" (< Mog. *yasa-* "düzenlemek, düzene sokmak, kurmak" ED974a). *yasavul* terimi, orta zaman Türk dilinde, "hükümdarların en yakınında bulunan hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı" gibi anlamlarda kullanılmaktaydı (YTS: 237). Yasavullar, yasakçı, yasak memuru, muhafaza memuru, saray muhafızları, saray muhafızlarının başı olarak da görev yapmaktaydılar (Arat, 1987: 666). Yasavul, Altın Orda ve Kırım sahası yarlıklarının *muhatabın adı ve elkabı* (inscriptio) bölümlerinde, diğer askerî ve idari devlet görevlileri ile birlikte sıralanan görevlilerden biridir. Çalışmamızda incelediğimiz iki yarlıkta da bu terim, "emir subayı muhafız" anlamlarıyla karşımıza

çıkmaktadır: "*uluġ ulusnıñ oñg ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on mın bilgen oġlanlar beylerińge içki kent şehrlerińge ṭaruġa bigleriñge müftī ve müderrisleriñge ḳāżī ve muḥtesiblerińge meşāyiḫ ṣūfileriñge dīvān bitigçileriñge ḳuşçı barṣçılarıñga kemeçi köpriçileriñge tamġaçı tartnaḳçılarıñga ilçi yolavçılarıñga yaṣavul bükevülleriñge ḳaravul çaġdavullarıñga āʿmāl mutaṣarrıflarıñga ḳayu ma iş üzre yürügen barça köp ulus ilge*" (bk. KY11); "*uluġ ulusnıñ oñg ḳolnıñ ve ṣol ḳolnıñ tümen yüz on miñ bilgen içki kentlerniñ ve şehrlerniñ daruġa beylerińge ve müfti müderrisleriñge ve ḳāżī muḥtesibleriñge ve meşāyiḫ ṣūfileriñge ve ḳuşçı barṣçılarıñga ve dīvān bitigçileriñge ve āʿmāl mutaṣarrıflarıñga ve yaṣavul bükevülleriñge ve yolçı yolavçılarıñga ḳayu ma iş üzerine yürügen işik çurası ve kişileriñge*" (bk. KY12).

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Abdullin, İ.A. – Ahuncanov, G.H. - Vahitova, S. – Gazizova, F.M. – Ganiyev, F.A. vd. (1993), *Tatar Tîlinin Añlatmalı Süzligi* I-II-III, Kazan.

Arat, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi (Babur'un Hatıratı),* II C., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim (1985-1986), *Divanü Lugat-it-Türk*, C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Barutçu Özönder, Sema (1996) *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, TDK, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1952), "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi,* c. IV, Ankara.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Dilçin, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara.

DLT: *Divanü Lugat-it-Türk,* bk. ATALAY, Besim (1985-1986).

Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen,* C. I-IV, Wiesbaden.

Donuk, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ED: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, bk. Clauson, Sir Gerard (1972).

Gabain, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara.

Grönbech, K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev.: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yaynları, Ankara.

İnalcık, Halil (1945), "Giray", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. V, s. 783 - 789, Ankara.

İnalcık, Halil (1977), "Kırım Hanlığı", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. VI, s. 746 - 756, Ankara.

İnalcık, Halil (1979-1980), "The Khan and The Tribal Aristocracy", *Harvard Ukranian Studies*, V. III/IV.

Kafalı, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

Kamalov, İlyas (2009), *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KB: *Kutadgu Bilig*, bk. Arat, R. Rahmeti (1979).

Kılıçoğlu, Vecihe (1951); "Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi,* c. IX, s. 261-275.

Kurat, Akdes Nimet (1940), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul.

Kushenova, Ganizhamal (2006), "Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı", *bilig,* S. 38, s. 185-196, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara.

Levy, R. (1960), "Mirza", *MEB İslam Ansiklopedisi, C.VIII, s.361-362*, Ankara.

Ölmez, Mehmet (2010), "Dil Verileri Işığında *soyurgal* ve Kökeni", *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal,* s. 167-175, İstanbul.

Öztürk, Yücel (2002), "Kırım Hanlığı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, s. 143-199, Ankara.

Özyetgin, A. Melek (1996), *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK, Ankara.

Özyetgin, A. Melek (2000), "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Haci Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *Türkoloji Dergisi,* C. XIII-1, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, No:1, s. 167-192, Ankara.

Özyetgin, A. Melek (2002), "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, s. 819-830, Ankara.

Özyetgin, A. Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri,* KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara.

Özyetgin, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, Ankara.

Radloff, Wilhelm (1893 – 1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte (Opıt slovarya tyurkskix nareçiy), 4 c.,* St. Peterburg.

Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

RSI : *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opıt slovarya tyurkskix nareçiy),* bk. Radloff, Wilhelm (1893 – 1911).

Sami, Şemsettin (1317), Kâmus-ı Türkî, Dersaadet Matbaası, 1317.

Şeyh Süleyman Efendi-Yi Buhârî (1298), *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî,* Türk Dilleri Araştırmaları Cilt 13 Özel Sayı Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî; Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Haz. Mehmet Ölmez, Mehmet Ölmez Yayınları, 2003, İstanbul.

ŞSül.: *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî,* bk. Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (1298).

Tekin, Talat (2000), *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Mehmet Ölmez, Ankara.

Tekin, Talat (2008), *Orhun Yazıtları*, TDK, Ankara.

Temir, Ahmet (2011), *Manghol-un Niuça Tobça'an, Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara.

TMEN: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, bk. Doerfer, Gerhard (1963-1975).

TTAS: *Tatar Tîlinin Añlatmalı Süzligi, bk.* Abdullin, İ.A. – Ahuncanov, G.H. vd. (1993).

User Şirin, Hatice (2006), "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *bilig, S.*39, s. 219-238, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1989), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal,* TTK, Ankara 1970.

VEWT: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.* Bk. Räsänen, Martti (1969).

Vladimirtsov, B.Y. (1995), Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, Çev. Abdülkadir İnan TTK, Ankara.

Vladimirtsov, B.Y. (2002), *Rabotı po İstorii i Etnografii Mongolskih Narodov*, Moskva: RAN.

YTS: *Yeni Tarama Sözlüğü*, bk. Dilçin, Cem (1983).